

Η ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μ.Ι. Λαμπρινίδης — Θ.Β.Πάκος

Η ελληνική οικονομία, μετά από μακρά περίοδο εντυπωσιακής ποσοτικής, κατά κύριο λόγο, μεγέθυνσης, καταποντίζεται από το 1973 και ύστερα σε βαθιά αποδιάρθρωτική και παρατεινόμενη κρίση. Η κρίση διαπερνά όλο το φάσμα της οικονομίας και εκδηλώνεται με τη δραματική επιδείνωση όλων των μακροοικονομικών δεικτών προσδιορισμού του βαθμού ικανοποιητικής λειτουργίας της: υψηλοί ρυθμοί πληθωρισμού, χαμηλή ή και αρνητική ετήσια αύξηση του κατά κεφαλή ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ), χειροτέρευση της κλαδικής σύνθεσης του ΑΕΠ, δόγκωση των προβλημάτων εξωτερικών πληρωμών, απώλεια ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, αύξηση ανεργίας κ.λπ. Ειδικά στην περιοχή της δημόσιας οικονομίας, η κρίση πήρε τη μορφή σταθερά διευρυνόμενου διαρθρωτικού ανοίγματος ανάμεσα στα δημόσια έσοδα και δημόσια έξοδα. Όταν μιλάμε για διαρθρωτικό άνοιγμα εσόδων και εξόδων εννοούμε φυσικά το έλλειμμα του δημόσιου τομέα, που αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό της δημοσιονομικής κρίσης. Γύρω από το θέμα της τεράστιας αύξησης του δημοσιονομικού ελλείμματος ειδικότερα, και της δημοσιονομικής κρίσης γενικότερα έχει αναπτυχθεί την τελευταία δεκαετία γόνιμος προβληματισμός, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την παρουσία θεμελιακών διαφορών και αντιθέσεων τόσο στο επίπεδο της θεωρητικής ερμηνείας, όσο και στο επίπεδο της ορθής και αποτελεσματικής πρακτικής πολιτικής αντιμετώπισης της κρίσης. Κάτι τέτοιο θεωρείται αυτονόητο μια και τα θέματα της δημόσιας οικονομίας δεν είναι τεχνικά αλλά κατ' εξοχήν πολιτικά και ιδεολογικά.

Η εισήγησή μας επικεντρώνεται στο πρόβλημα της δημοσιονομικής κρίσης. Έχει δε σαν συγκεκριμένους στόχους να παρουσιάσει τις ποσοτικές εκδηλώσεις της, να ασκήσει κριτική στη νεοφιλελεύθερη πρόταση πολιτικής αντιμετώπισης των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα, και να διατυπώσει μια εναλλακτική θέση για έξοδο από την κρίση, στη βάση ενεργοποίησης και επιτάχυνσης της αναπτυξιακής διαδικασίας. Η εισήγηση αποτελείται από τις ακόλουθες ενότητες:

- 1) ποσοτικές και ιστορικές διαστάσεις της δημοσιονομικής κρίσης,
- 2) βραχυχρόνια πολιτική περιορισμού των δημοσιονομικών ελλειμμάτων,
- 3) μακροπρόθεσμη στρατηγική εξόδου από τη δημοσιονομική κρίση και
- 4) συμπεράσματα.

1. Ποσοτικές και Ιστορικές Διαστάσεις της Δημοσιονομικής Κρίσης.

Οι πρώτες ποσοτικές ενδείξεις ενός διαρθρωτικού ανοίγματος ανάμεσα στις δημόσιες δαπάνες και τα φορολογικά έσοδα παρουσιάστηκαν, όπως δείχνουν τα στοιχεία του πίνακα 1, πριν από είκοσι σχεδόν χρόνια, για την ακρίβεια το 1971. Το έτος αυτό σηματοδοτεί ένα χρονικό σημείο καμπής για την μετέπειτα εξέλιξη του δημοσιονομικού ελλείμματος. Μεταξύ 1971 και 1979 και παρά την έξαρση των ετών 1974 και 1975 η οποία οφείλεται κυρίως σε μια σειρά από συγκυριακούς λόγους, το έλλειμμα του δημοσίου σημείωσε μικρή και σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις ελεγχόμενη αύξηση: ως ποσοστό επί του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος ΑΕΠ σε τιμές αγοράς, από 5,55 το 1971 ανέβηκε στο 6,61

το 1979. Η δυνατότητα συγκράτησης και ελέγχου του δημοσιονομικού ελλείμματος φαίνεται ότι απωλέσθηκε στη δεκαετία του '80, όταν το διαρθρωτικό άνοιγμα δαπανών και φορολογικών εσόδων προσέλαβε τεράστιες διαστάσεις. Μετά την κατά μία περίπου ποσοστιαία αύξηση που σημείωσε

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.
Δημοσιονομικά Ελλείμματα και Οικονομική Ανάπτυξη

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ/ ΑΕΠ ^(α)	ΦΟΡΟΙ/ΑΕΠ	(ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ- ΦΟΡΟΙ) ΑΕΠ ^(β)	ΕΤΗΣΙΟΣ ΡΥΘΜΟΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ (σταθ. τιμές 1970)	ΕΤΗΣΙΟΣ ΡΥΘΜΟΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ (Δεν περιλαμβάνονται οικοδομές. Σταθ. τιμές 1970)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1962	25.03	20.78	4.25	0.6	14.6
3	24.41	21.26	3.15	10.1	12.5
4	25.51	22.02	3.49	7.5	27.8
5	26.36	21.80	4.56	9.2	14.3
6	27.16	23.49	3.67	5.3	7.9
7	29.68	24.39	5.29	4.7	-3.1
8	29.78	25.35	4.43	5.7	19.6
9	29.43	25.29	4.14	9.3	14.1
1970	29.09	24.93	4.16	8.3	10.8
1	30.64	25.09	5.55	8.0	2.8
2	30.45	24.89	5.56	9.1	8.3
3	28.90	23.59	5.31	8.3	20.5
4	31.73	24.27	7.46	-1.8	-12.9
5	32.50	25.05	7.45	5.1	-8.3
6	33.04	27.42	5.62	6.1	9.3
7	33.14	28.04	5.10	2.9	10.5
8	35.21	28.75	6.46	6.4	0.3
9	35.44	28.83	6.61	3.6	10.7
1980	36.13	28.34	7.79	2.1	-3.6
1	41.89	27.23	14.66	0.2	-2.0
2	42.92	30.77	12.15	0.6	-4.7
3	45.20	31.90	13.30	0.4	-12.8
4	47.72	32.20	15.02	2.9	-9.3
1985	51.81	32.59	19.22	3.4	3.7
6	49.65	33.77	15.88	1.3	-3.3
7	49.36	35.66	13.70	-0.4	5.1

Σημειώσεις: (α) Το ποσοστό των δημοσίων δαπανών και των φόρων στο ΑΕΠ έχει υπολογισθεί σε τρέχουσες τιμές

(β) (3) = (1) - (2)

Πηγή: Ελληνική Δημοκρατία: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας. (Διάφορα τεύχη).

το 1980, πραγματοποίησε θεαματικό άλμα στο 14,66 το 1981. Κατά τα επόμενα δύο έτη κυμάνθηκε σε χαμηλότερα επίπεδα. Το 1984 όμως ανέβηκε και πάλι. Έφτασε στο 15,02 και το 1985 πραγματοποίησε νέο άλμα, άγγιξε το 20% για την ακρίβεια 19,22. Τα επόμενα δύο χρόνια μειώθηκε και πάλι. Από τα στοιχεία του πίνακα προκύπτει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διαπίστωση, η οποία μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη στην ερμηνεία της δημοσιονομικής κρίσης. Πρόκειται για το πρότυπο κυκλικής διαχρονικής κίνησης του ελλείμματος μετά το 1980. Στις εκλογικές χρονιές 1981 και 1985, και το ίδιο ισχύει και το 1989, ο κύκλος έφθασε τα υψηλότερα σημεία, ενώ οι χαμηλότερες τιμές του σημειώθηκαν στις ενδιάμεσες περιόδους.

Η διόγκωση του δημοσιονομικού ελλείμματος εντοπίζεται, κατά πρώτο λόγο, στην εντυπωσιακή αύξηση των δημοσίων δαπανών. Το ποσοστό των δημοσίων δαπανών ως προς το ΑΕΠ από 25,03 που ήταν το 1962 έφθασε το 51,81 το 1985. Επισημαίνεται ότι η σχετική αύξηση των δημοσίων δαπανών ήταν εξαιρετικά υψηλή μεταξύ 1980 και 1985. Κατά την εξαιτίας αυτή το ποσοστό των δαπανών στο ΑΕΠ αυξήθηκε κατά πολύ περισσότερο απ' ό,τι την προηγούμενη πενταετία. Η εντυπωσιακή επιτάχυνση της ανοδικής τάσης συνέπεσε με τη γενικότερη επιδείνωση της οικονομικής κρίσης και την ανάληψη από το ΠΑΣΟΚ της κυβερνητικής εξουσίας. Ίσως πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα το γεγονός ότι κατά το 1981, έτος εκλογών, το ποσοστό των δημοσίων δαπανών αυξήθηκε κατά 6 σχεδόν ποσοστιαίες μονάδες, όσες περίπου και κατά τη δεκαετία 1971-1980. Σημαντική, αν και σαφώς λιγότερο εντυπωσιακή, ήταν και η αύξηση των φορολογικών εσόδων. Το σχετικό ποσοστό στο ΑΕΠ ανέβηκε από 20,78 το 1962 στο 35,66 το 1987. Οι διαφορετικοί ρυθμοί διαχρονικής εξέλιξης των βασικών δημοσιονομικών μεταβλητών προσφέρουν την ποσοτική ερμηνεία της εμφάνισης και διόγκωσης του δημοσιονομικού ελλείμματος.

Πέρα από την αύξηση του συνόλου των δημοσίων δαπανών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σημασία παρουσιάζουν οι ανακατατάξεις στη σύνθεση και τη σημασία των επιμέρους κατηγοριών, ειδικά αντανακλούν βαθύτερες κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις, οι οποίες ασκούν αποφασιστική επίδραση στη διαμόρφωση του συγκεκριμένου προτύπου διαχρονικών μεταβολών. Τα αντίστοιχα ποσοστά στο ΑΕΠ και οι διαχρονικές μεταβολές των δημοσίων δαπανών καταμερισμένων σε τρεις βασικές κατηγορίες, δημόσια κατανάλωση (τρέχουσες δαπάνες για αγαθά και υπηρεσίες), δημόσιες επενδύσεις και μεταβιβαστικές πληρωμές παρουσιάζονται στον πίνακα 2. Στον ίδιο επίσης πίνακα καταχωρούνται στοιχεία για δύο υποκατηγορίες μεταβιβαστικών πληρωμών, μεταβιβάσεις προς τους ιδιώτες και τόκους δημοσίου χρέους. Το συμπέρασμα που συνάγεται από τα στοιχεία του πίνακα υποδηλώνει ότι η αύξηση του λόγου των δημοσίων δαπανών προς το ΑΕΠ (G/ΑΕΠ) προκλήθηκε κατά πρώτο λόγο από την εξαιρετικά υψηλή διεύρυνση των μεταβιβαστικών πληρωμών και κατά δεύτερο λόγο από τη σημαντική επίσης επέκταση της δημόσιας κατανάλωσης. Σε σχέση με τις συγκεκριμένες διαρθρωτικές μεταβολές υπογραμμίζεται με ιδιαίτερη έμφαση ο υπερδπλασιασμός του ποσοστού των τρεχουσών μεταβιβάσεων προς τους ιδιώτες (6,04 το 1962, 6,80 το 1973 και 14,56 το 1987) και η τεράστια, με κάθε μέτρο σύγκρισης, αύξηση των δαπανών οι οποίες εξυπηρετούν την πληρωμή των τόκων του δημοσίου χρέους. Μάλιστα τα δύο-τρία τελευταία χρόνια (1985-87) έχει καταστεί καθοριστικό μέγεθος, προσδιοριστικό του ύψους του δημοσιονομικού ελλείμματος. Το 1987, για παράδειγμα, η κατηγορία αυτή συμμετείχε με ποσοστό μεγαλύτερο από το 5% στο συνολικό έλλειμμα. Από την άλλη μεριά, το σχετικό ποσοστό των δημοσίων επενδύσεων μακροχρόνια παρέμεινε στα ίδια περίπου επίπεδα αν και παρατηρήθηκε σημαντική βραχυχρόνια συρρίκνωση. Τούτο το πρότυπο διαχρονικής συμπεριφοράς μαρτυρεί το γεγονός ότι οι δημόσιες επενδύσεις χρησιμο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.
 Οικονομική Διάκριση των Δημοσίων Δαπανών: Βασικές Κατηγορίες
 (ποσοστά στο ΑΕΠ — τρέχουσες τιμές)

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩ- ΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΒΙΒΑ- ΣΤΙΚΕΣ ΠΛΗ- ΡΩΜΕΣ	ΤΡΕΧΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΙΒΑ- ΣΕΙΣ ΣΤΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΤΟΚΟΙ ΔΗ- ΜΟΣΙΟΥ ΧΡΕΟΥΣ
1962	11.59	6.63	6.81	6.04	0.38
3	11.26	5.71	7.44	6.37	0.51
4	11.65	5.73	8.13	6.61	0.56
5	11.72	5.75	8.89	7.03	0.69
6	11.81	5.62	9.73	7.39	0.64
7	13.02	6.06	10.60	8.04	0.68
8	12.89	6.24	10.65	8.41	0.75
9	12.71	6.92	9.80	8.02	0.81
1970	12.63	6.67	9.79	7.97	0.94
1	12.52	7.89	10.23	8.00	0.99
2	12.16	8.42	9.87	7.58	0.99
3	11.45	7.78	9.67	6.80	1.00
4	13.84	6.70	11.19	7.15	1.27
5	15.18	5.78	11.54	7.43	1.38
6	15.07	5.69	12.28	7.72	1.57
7	15.96	5.09	13.09	8.52	1.46
8	15.94	5.30	13.97	9.20	1.70
9	16.34	5.70	13.40	8.81	2.16
1980	16.37	5.60	14.16	9.21	2.41
1	17.99	5.93	17.97	10.97	3.18
2	18.30	5.96	18.66	13.02	2.59
3	18.82	7.00	19.38	13.38	3.67
4	19.52	7.52	20.68	14.01	4.55
1985	20.41	8.12	23.28	14.85	5.35
6	19.39	6.94	23.37	14.80	5.70
7	19.51	5.63	24.22	14.56	7.21

ποιήθηκαν συνειδητά ως μέσο σταθεροποίησης της οικονομίας και καταπολέμησης του πληθωρισμού. Κατά την άποψή μας, η πολιτική αυτή δεν ήταν η ενδεδειγμένη. Παρά την όποια βραχυχρόνια ανακούφιση που προσέφερε, περιορίζοντας τις αυξητικές τάσεις του δημοσιονομικού ελλείμματος, μακροχρόνια είχε σαν συνέπεια την όξυνση του προβλήματος, με την καθυστέρηση του εκσυγχρονισμού και την υστέρηση της βελτίωσης της παραγωγικότητας και το συνακόλουθο περιορισμό της ανταγωνιστικότητας των εγχωρίων προϊόντων.

Το γεγονός ότι οι μεταβιβαστικές πληρωμές και η δημόσια κατανάλωση υπήρξαν εκείνες οι κατηγορίες οι οποίες σημείωσαν την εντυπωσιακότερη διαχρονική μεταβολή, επιβάλλει την αναλυτικότερη παρουσίαση των επιμέρους εξελίξεων. Αυτό ακριβώς γίνεται στον πίνακα 3, όπου οι δαπάνες για δημόσια κατανάλωση και για τρέχουσες μεταβιβάσεις προς τα νοικοκυριά καταμερίζονται σε επτά υποκατηγορίες σύμφωνα με τα κριτήρια της λειτουργικής ταξινόμησης. Από την απλή παρατήρηση των σχετικών στοιχείων διαπιστώνεται ευχερέστατα ότι οι κοινωνικές δαπάνες, δαπάνες πρόνοιας—κυρίως δαπάνες για συντάξεις—υγείας και παιδείας, σημείωσαν τη μεγαλύτερη σχετική αύξηση. Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι η αύξηση των δαπανών υγείας ήταν πολύ μικρότερη και εκείνων για την παιδεία παρέμειναν στο ίδιο περίπου επίπεδο με το 1977. Όπως προκύπτει επίσης από τα σχετικά στοιχεία υπολογίσιμη υπήρξε και η αύξηση του μεριδίου στο ΑΕΠ των δαπανών άμυνας. Η κατά δύο περίπου ποσοστιαίες μονάδες άνοδος της κατηγορίας αυτής, σε μια περίοδο δημοσιονομικής κρίσης, μαρτυρεί κατά πάσαν πιθανότητα τα ιδιαίτερα αμυντικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.
Λειτουργική διάκριση των Δημοσίων Δαπανών: Βασικές Κατηγορίες
(ποσοστά στο ΑΕΠ—τρέχουσες τιμές)

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ	ΑΜΥΝΑ	ΔΗΜΟΣΙΑ ΓΑΞΗ	ΥΓΕΙΑ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ	ΠΑΙΔΕΙΑ	ΆΛΛΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ
1962	3.94	3.95	0.73	1.83	5.32	1.63	0.24
3	3.85	3.67	0.71	1.85	5.66	1.65	0.24
4	4.10	3.51	0.76	2.07	5.74	1.86	0.22
5	4.03	3.58	0.73	2.17	6.12	1.90	0.22
6	4.05	3.64	0.69	2.20	6.46	1.93	0.23
7	4.24	4.55	0.73	2.16	7.12	2.03	0.23
8	4.17	4.62	0.70	2.09	7.50	1.99	0.23
9	4.08	4.70	0.65	2.08	7.09	1.90	0.23
1970	4.07	4.63	0.61	2.09	7.04	1.91	0.25
1	4.12	4.51	0.58	2.22	6.96	1.92	0.23
2	3.98	4.42	0.56	2.21	6.55	1.82	0.21
3	3.91	4.00	0.50	2.06	5.85	1.75	0.17
4	4.24	5.64	0.58	2.26	6.14	1.92	0.22
5	4.41	6.76	0.57	2.34	6.36	1.95	0.22
6	4.52	6.35	0.56	2.63	6.50	2.01	0.22
7	4.56	6.64	0.59	2.94	6.79	2.23	0.23
8	4.57	6.82	0.61	3.04	7.73	2.40	0.24
9	5.03	6.55	0.61	3.06	7.48	2.33	0.24
1980	5.10	6.40	0.63	0.63	7.69	2.19	0.73
1	5.57	6.84	0.68	0.68	9.38	2.36	0.78
2	5.76	6.59	0.72	0.72	11.23	2.51	0.69
3	5.95	6.46	0.70	0.70	11.78	3.84	0.72
4	6.81	6.36	0.69	0.69	12.45	2.65	0.73
1985	7.29	6.45	0.72	0.72	13.05	3.01	1.22
6	6.61	6.48	0.71	0.71	12.36	2.82	1.25
7	6.28	6.04	1.09	1.09	12.71	2.76	1.29

Πηγή: Ελληνική Δημοκρατία: Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας. (Διάφορα τεύχη)

Η εικόνα των διαχρονικών ποσοτικών εξελίξεων, η οποία πρόβαλε από το σύντομο και επιλεκτικό σχολιασμό των διαχρονικών ανακατατάξεων στη σύνθεση και το ύψος των δημοσίων δαπανών, διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία, αν οι σχετικές εκτιμήσεις γίνουν στη βάση όχι τρεχουσών αλλά σταθερών τιμών. Στον πίνακα 4 παρουσιάζονται τα σχετικά ποσοστά για το σύνολο των δαπανών και για τρεις βασικές κατηγορίες: δημόσια κατανάλωση, δημόσιες επενδύσεις και μεταβιβαστικές πληρωμές, εκφρασμένα σε σταθερές τιμές. Από τα στοιχεία αυτά αντλούνται εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες για τη φύση και το χαρακτήρα της δημοσιονομικής επέκτασης. Εύκολα διαπιστώνεται ότι τόσο ο ρυθμός όσο και το σχετικό ύψος των δημοσίων δαπανών στο ΑΕΠ υπολείπονται σε σημαντικό βαθμό από τα αντίστοιχα μεγέθη σε τρέχουσες τιμές. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε μια αύξηση του ποσοστού του συνόλου των δημοσίων δαπανών από 28,06 το 1962 σε 46,36 το 1987, αύξηση 18 ποσοστιαίων μονάδων περίπου. Η αντίστοιχη σε τρέχουσες τιμές πλησίασε τις 25 ποσοστιαίες μονάδες. Η συγκεκριμένη διαφορά προκύπτει από την επίδραση που ασκεί η μεταβολή των σχετικών τιμών ανάμεσα στα ιδιωτικά και δημόσια αγαθά. Η εμφανιζόμενη μεταβολή με τη μορφή σχετικής χειροτέρευσης της τιμής των δημοσίων αγαθών εμπεριέχει μια τυπική και μια ουσιαστική διάσταση. Η τυπική πλευρά αναφέρεται στο λογιστικό κανόνα περί μηδενικής αύξησης της παραγωγικότητας του δημοσίου τομέα, τον οποίο ακολουθούν οι εθνικοί λογαριασμοί. Η ουσιαστική πλευρά αναφέρεται στην πολύ πιθανή και εύλογη, στις συγκεκριμένες συνθήκες, παραδοχή περί χαμηλότερης, σε σχέση με τον ιδιωτικό τομέα, αύξησης της παραγωγικότητας του δημοσίου τομέα¹.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαρθρωτικές μεταβολές εκφρασμένες σε σταθερές τιμές: όπως προκύπτει από τα σχετικά στοιχεία σημειώθηκαν αξιοπρόσεκτες διαφοροποιήσεις.

1. Για συστηματικές και σε βάθος προσεγγίσεις σ' αυτό το θέμα, βλέπε: Brown & Jackson (1982), Musgrave (1981), Beck (1985).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.
 Οικονομική Διάκριση Δημοσίων Δαπανών: Βασικές κατηγορίες
 (Ποσοστά στο ΑΕΠ, Σταθερές Τιμές 1970)

ΕΤΟΣ	ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ	ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΤΙ- ΚΕΣ ΠΛΗΡΩ- ΜΕΣ ^(α)	ΣΥΝΟΛΟ
1962	14.15	7.38	6.63	28.16
3	13.37	6.43	7.11	26.91
4	13.50	6.55	7.88	27.93
5	13.45	6.61	8.57	28.63
6	13.46	6.23	9.49	29.18
7	13.83	6.54	9.63	30.00
8	13.14	6.56	10.54	30.24
9	12.86	7.42	9.72	30.00
1970	12.63	6.67	9.79	29.09
1	12.37	7.95	10.26	30.58
2	12.02	8.29	10.08	30.39
3	11.96	7.47	10.24	29.67
4	14.00	6.23	11.76	31.99
5	14.79	5.53	12.02	32.34
6	14.62	5.30	13.02	32.94
7	15.02	4.59	13.97	33.58
8	14.57	4.59	14.92	34.08
9	14.89	4.92	14.64	34.45
1980	14.68	4.74	14.91	34.33
1	15.64	4.73	18.44	38.81
2	15.91	5.03	19.81	40.74
3	16.24	5.66	20.69	42.59
4	16.26	6.06	22.49	44.80
5	16.27	6.46	25.18	47.91
1985	16.09	5.23	24.92	46.24
6	16.37	4.20	25.79	46.36
7				

Σημείωση (α): Περιλαμβάνονται οι τόκοι δημοσίου χρέους αποπληθωρισμένοι με τον αποπληθωριστή ιδιωτικής κατανάλωσης.

Πηγή: Ελληνική Δημοκρατία. Εθνικοί Λογαρισμοί της Ελλάδας. (Διάφορα τεύχη).

Κατ' αρχήν πρέπει να τονιστεί η διαπίστωση ότι η σχετική επέκταση του δημόσιου τομέα υπήρξε αποτέλεσμα της τεράστιας αύξησης του ποσοστού στο ΑΕΠ των μεταβιβαστικών πληρωμών. Ανέβηκαν από 6,63 το 1962 στο 25,79 το 1987, ποσοστό που αντιστοιχεί στο 56% σχεδόν του συνόλου των δημοσίων δαπανών. Σε σύγκριση με την εντυπωσιακή αυτή μεταβολή η κατά δύο περίπου μονάδες αύξηση της δημόσιας κατανάλωσης φαίνεται τελείως ασήμαντη. Αντίθετα, η κατά τρεις και κάτι ποσοστιαίες μονάδες μείωση των δημοσίων επενδύσεων αποτελεί, κατά την άποψή μας, γεγονός εξαιρετικής σπουδαιότητας. Η ελάττωση των δημοσίων επενδύσεων σε σταθερές τιμές καθώς και η πραγματική μείωση των άμεσα παραγωγικών ιδιωτικών επενδύσεων (πίνακας 1, στήλη 5) εξηγούν, σε μεγάλο βαθμό, τόσο την έκταση και ένταση της οικονομικής κρίσης, όσο και την αδυναμία εξόδου απ' αυτήν. Σήμερα έχει καταστεί κοινός τόπος ότι χωρίς εκσυγχρονισμό του πλέγματος παραγωγής και τη δημιουργία επαρκούς και κατάλληλης οικονομικής και κοινωνικής υποδομής, δεν μπορεί να υπάρξει οικονομική ανάκαμψη. Και είναι αυτονόητο ότι χωρίς αναθέρμανση της οικονομικής δραστηριότητας και επιτάχυνση της ανοδικής πορείας τα σωρευμένα από το παρελθόν προβλήματα δεν πρόκειται να λυθούν.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, αν και όχι τόσο εντυπωσιακές, ήταν και οι διαχρονικές εξελίξεις και μεταβολές στην άλλη δημοσιονομική όχθη, στην περιοχή των δημοσιονομικών πόρων και κυρίως των φορολογικών εσόδων. Αναφορικά με το θέμα αυτό δύο διαπιστώσεις πρέπει να γίνουν. Η μία αφορά στο διαχρονικό πρότυπο μεταβολών των συνολικών φορολογικών εσόδων και η δεύτερη αναφέρεται στις πιθανές διαφοροποιήσεις της σπουδαιότητας ως πηγές εσόδων των διαφόρων φορολογικών βάσεων. Σχετικά με το πρώτο θέμα τα στοιχεία του πίνακα 1, στήλη 2 είναι αποκαλυπτικά. Στο πρότυπο διαχρονικών μεταβολών συνυπάρχουν περίοδοι ομαλής αυξητικής τάσης του λόγου των φορολογικών εσόδων ως προς το ΑΕΠ, περίοδοι μακρόχρονης σταθεροποίησης και απότομα άλματα. Σε σχέση με αυτή την πτυχή του θέματος πρέπει να επισημανθούν δύο μακροχρόνιοι περίοδοι κατά τις οποίες το συνολικό φορολογικό βάρος παρέμεινε κατ' ουσία σταθερό. Η πρώτη επεκτείνεται από το 1968 έως το 1975 όταν το ποσοστό των φορολογικών εσόδων παρέμεινε σταθερό, με ελάχιστες ετήσιες διακυμάνσεις, στο 25% του ΑΕΠ. Η δεύτερη περίοδος η οποία είναι βραχύτερη, καλύπτει την πενταετία 1977-1981, κατά την οποία το σχετικό ποσοστό κυμάνθηκε γύρω από το 28,5%. Μάλιστα το 1981 σημείωσε σημαντική πτώση. Μετά το 1982 το σχετικό μέγεθος αρχίζει και πάλι (όπως την περίοδο 1961-67) να ακολουθεί μια λίγο-πολύ ομαλή αυξητική πορεία.

Όσον αφορά στις διαχρονικές μεταβολές της σύνθεσης των φορολογικών εσόδων, το χαρακτηριστικό του φορολογικού συστήματος και την κατανομή των φορολογικών βαρών στις διάφορες εισοδηματικές κατηγορίες και τάξεις, τα συμπεράσματα των σχετικών εμπειρικών ερευνών² μπορούν να συνοψισθούν στην ακόλουθη διαπίστωση. Την περίοδο αυτή δεν σημειώθηκε καμία σημαντική μεταβολή ούτε στη σύνθεση των φορολογικών εσόδων, ούτε στην τελική επίπτωση του φορολογικού βάρους. Το φορολογικό σύστημα εξακολουθεί να παραμένει αντίστροφα προοδευτικό. Η αντίστροφη προοδευτικότητα οφείλεται σε μια σειρά από λόγους, οι σπουδαιότεροι από τους οποίους είναι:

- α) οι έμμεσοι φόροι αποτελούν τη βασική πηγή άντλησης εσόδων,

2. Επισημαίνουμε ορισμένες βασικές μελέτες πάνω στο σχετικό θέμα: Καράγωργας (1978), Καράγωργας και Πάκος (1988), Τάτσος (1988).

β) ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων επιβάλλεται σχεδόν μόνο στα εισοδήματα των μισθωτών του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα,

γ) σημαντικά εισοδήματα από κέρδη και ελεύθερα επαγγέλματα παραμένουν απροσδιόριστα, ασύλληπτα και αφορολόγητα,

δ) τα πολυπληθή φορολογικά προνόμια, κίνητρα και απαλλαγές.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από εκτιμήσεις που κάναμε με βάση στοιχεία³ για την κατανομή του φορολογικού βάρους σε διάφορα φορολογικά κλιμάκια, διαπιστώθηκε ότι αν το φορολογικό σύστημα της χώρας ήταν αναλογικό και η μέση φορολογική επιβάρυνση ανερχόταν στο ύψος του ποσοστού με το οποίο επιβαρύνονται τα κατώτερα εισοδηματικά κλιμάκια, ουσιαστικό πρόβλημα δημοσιονομικού ελλείμματος δεν θα υπήρχε.

Κλείνοντας την ποσοτική και ιστορική παρουσίαση των εξελίξεων των βασικών δημοσιονομικών μεταβλητών θεωρούμε σκόπιμο να επισημάσουμε ορισμένες κρίσιμες διαπιστώσεις:

(α) Η διόγκωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων υπήρξε το αποτέλεσμα της ραγδαίας αύξησης των δημοσίων δαπανών, κυρίως των δαπανών για κοινωνικές παροχές (συντάξεις), από τη μια μεριά και της σημαντικής, σε σύγκριση με τις δαπάνες, υστέρησης των φορολογικών εσόδων. Είναι φυσικό να υποθέσει κανείς ότι οι διαφορετικοί ρυθμοί διαχρονικής ανόδου των εσόδων και εξόδων αντανακλούν διαφορετικές ή και αντίθετες κοινωνικές δυνάμεις διαμόρφωσης. Η κοινωνική πίεση και οι κοινωνικές προσδοκίες για κάλυψη ποικίλων αναγκών από το κράτος ήταν γενικευμένες. Μάλιστα οι διανεμητικές συγκρούσεις μεταφέρονταν σταδιακά και στο επίπεδο του κράτους⁴. Εξίσου γενικευμένη, αν και προς την αντίθετη κατεύθυνση, ήταν και η άρνηση για συμμετοχή στο φορολογικό βάρος. Πέρα από τις γενικές αυτές διαμορφώνουσες δυνάμεις, η εντυπωσιακή αύξηση, κυρίως μετά το 1981, των δαπανών κοινωνικής ασφάλισης, συνδέεται κυρίως με την αυξανόμενη γήρανση του πληθυσμού⁵, και τη σημαντική αύξηση των κατωτέρων ορίων διαφόρων κατηγοριών συντάξεων, οι οποίες είχαν συγκρατηθεί έως και το 1982 σε χαμηλότερο από το όριο επιβίωσης επίπεδο.

(β) Οι μεγαλύτερες βραχυχρόνιες (ετήσιες) αυξήσεις του ποσοστού των δημοσίων δαπανών συνέπεσαν, μετά το 1980, με τη χρονιά γενικών εκλογών. Το γεγονός αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι τόσο το 1981 όσο και το 1985, τα κόμματα που κατείχαν την κυβερνητική εξουσία και που αντιμετώπιζαν σοβαρούς κινδύνους εκλογικής ήττας χρησιμοποίησαν το δημοσιονομικό μηχανισμό με στόχο τον επηρεασμό του εκλογικού σώματος. Όμως, η βαθύτερη ερμηνεία της μακροχρόνιας αυξητικής τάσης ξεπερνά την κοντόφθαλμη λογική του οικονομικού πολιτικού κύκλου και συνδέεται με τη δημιουργία σύγχρονων θεσμών κράτους ευημερίας. Στην προοπτική αυτή, ανεξάρτητα από τις κομματικές ιδιαιτερότητες, προτιμήσεις, χρονικές ιεραρχήσεις και προτεραιότητες υπήρχε γενικότερη πολιτική και κοινωνική συναίνεση. Άλλωστε, φανερή και πλατιά συνειδητοποιημένη ήταν η καθυστέρηση της χώρας στον τομέα αυτό σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ευρωπαϊκής κοινότητας.

(γ) Η αύξηση του ποσοστού των κοινωνικών δαπανών στο ΑΕΠ είχε αρχίσει να ανέρχεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς κοιτάζοντας τα στοιχεία των

3. Τα σχετικά στοιχεία αντλήθηκαν από: Karagiorgas (1974), (1978), Καράγιωργας και Πάκος (1988).

4. Για μια συγκεκριμένη προσέγγιση πάνω σ' αυτό το αμφιλεγόμενο θέμα, βλέπε: Πάκος (υπό έκδοση).

5. Σχετικά με την ηλικιακή σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού, βλέπε: Πολύζος (1981) και Έμκε-Πουλοπούλου (1985).

πινάκων 2 και 3. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (1967-73) η αυξητική διαδικασία αρχικά ανακόπηκε και αργότερα αναστράφηκε. Μετά την πτώση της δικτατορίας η ανοδική πορεία ξανάρχισε και μάλιστα με πιο γοργούς ρυθμούς. Η ανατροπή της πολιτικής συγκρότησης λειτουργιών κράτους ευημερίας, που σημειώθηκε στη διάρκεια της δικτατορίας, είχε προφανείς αρνητικές συνέπειες αργότερα, όταν προέκυψε η ανάγκη, κάτω από την πίεση των απελευθερωμένων λαϊκών διεκδικήσεων, για σημαντική αύξηση των κοινωνικών δαπανών.

(δ) Ιδιαίτερα σημαντικό είναι, τέλος, το γεγονός ότι τόσο οι διαρθρωτικές μεταβολές, όσο και η μεγάλη σχετική επέκταση των δημοσίων δαπανών συντελέστηκαν σε εξαιρετικά σύντομη χρονική περίοδο. Και μάλιστα σε περίοδο που επικρατούσαν συνθήκες οξείας οικονομικής κρίσης και κατά την οποία στις περισσότερες αναπτυγμένες οικονομίες είχαν υιοθετηθεί πολιτικές περιορισμού ή συγκράτησης των δημοσίων δαπανών.

2. Βραχυχρόνια Πολιτική Περιορισμού των Δημοσιονομικών Ελλειμμάτων

Η ανάγκη για άμεση λήψη μέτρων περιορισμού του δημοσιονομικού ελλείμματος και ιδιαίτερα της δραστηκής περιστολής της ελλειμματικής χρηματοδότησης των καταναλωτικών δαπανών του δημοσίου, αναγνωρίζεται από το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων οικονομολόγων. Γίνεται επίσης δεκτό ότι χωρίς αναστροφή της παρούσας τάσης, δεν μπορεί να αναληφθεί καμία σοβαρή προσπάθεια ουσιαστικής εξυγίανσης και εκσυγχρονισμού του δημοσιονομικού συστήματος της χώρας, ούτε επίσης να χαραχθεί μακροχρόνια στρατηγική εξόδου από την κρίση και επιτάχυνση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης.

Δεδομένου ότι δεν είναι ρεαλιστικό να αναμένει κανείς σημαντική επιτάχυνση της παραγωγικής δραστηριότητας στο άμεσο μέλλον, η οποία περιστολή των δημοσιονομικών ελλειμμάτων στα επόμενα 2 με 3 χρόνια, πρέπει νομοτελειακά να προέλθει από περικοπή, ή τουλάχιστον συγκράτηση των δημοσίων δαπανών και από αύξηση των φορολογικών εσόδων σε σχέση με το ΑΕΠ. Τα συγκεκριμένα μέτρα που προτείνονται για την επιτυχία αυτού του στόχου παρουσιάζουν μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφορές, οι οποίες προκύπτουν από διαφορετικές αναλυτικές θεμελιώσεις αυτών που τα προτείνουν, όπως επίσης και από τις διαφορετικές διαγνώσεις σχετικά με τα βαθύτερα αίτια του προβλήματος. Στην παρούσα ενότητα επιχειρούμε να παρουσιάσουμε μια σύνθεση των μέτρων εκείνων, τα οποία κατά την άποψή μας, από τη μια μεριά θα έχουν θετικά αποτελέσματα μέσα σε ρεαλιστικά χρονικά πλαίσια, και από την άλλη θα συντελέσουν στον εκσυγχρονισμό του ελληνικού δημοσιονομικού συστήματος. Το τελευταίο, πέρα από το γεγονός ότι είναι απαρχαιωμένο σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, έχει οικοδομηθεί με τρόπο κατάλληλο και πρόσφορο ώστε να δίνει τη δυνατότητα στο εκάστοτε κυβερνητικό κόμμα να χρησιμοποιεί το δημόσιο προϋπολογισμό για να εξασφαλίζει οικονομικές παροχές και άλλα ωφελήματα στην εκλογική του πελατεία.

Στην πλευρά των δημοσίων δαπανών πολλοί αναλυτές της ελληνικής οικονομίας τονίζουν, τελευταία με ιδιαίτερη έμφαση, την ανάγκη για δημιουργία θεσμών κοινωνικής διαφάνειας, στον καθορισμό της σύνθεσης και του ύψους των δημοσίων δαπανών και την ουσιαστική ενίσχυση των θεσμών και μηχανισμών δημοσιονομικής ευθύνης και ελέγχου της διαχείρισης του δημοσίου χρήματος. Στα πλαίσια αυτά προτείνεται η επέκταση του κοινοβουλευτικού ελέγχου του οικονομικού και κοινωνικού αποτελέσματος της εκτέλεσης των συγκεκριμένων δαπανών με τη συγκρότηση σχετι-

κών επιτροπών. Η θεσμοθέτηση και ενεργοποίηση αυτών των επιτροπών πιστεύουμε ότι θα είχε γρήγορα και υπολογίσιμα αποτελέσματα. Θα οδηγούσε σε περιστολή της τρέχουσας τακτικής χρησιμοποίησης των δημοσίων δαπανών για την παροχή ειδικών προνομίων σε επιμέρους ομάδες πύσων. Θα περιόριζε τη σπατάλη των δημοσίων πόρων σε κοινωνικά μη αποδοτικές δραστηριότητες και θα απέτρεπε την παράνομη ιδιοποίηση του δημοσίου χρήματος. Θα απέτρεπε, τέλος, ή θα περιόριζε αποτελεσματικά την οικονομικά αδικαιολόγητη αύξηση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα κατά τις προεκλογικές περιόδους. Είναι αυτονόητο, ότι για να επιτελέσουν το έργο τους οι επιτροπές αυτές πρέπει να δημιουργηθούν και οι κατάλληλες προϋποθέσεις τεχνικής και επιστημονικής στήριξης. Χωρίς την απαιτούμενη υποδομή, ο κοινοβουλευτικός έλεγχος θα εκφυλισθεί σε τυπική διαδικασία νομιμοποίησης των όποιων αποφάσεων.

Ο έλεγχος σκοπιμότητας και αποτελεσματικής εφαρμογής των προγραμμάτων δαπανών από τις κοινοβουλευτικές επιτροπές δεν θα πρέπει φυσικά να περιορισθεί στον κρατικό προϋπολογισμό και στις πρακτικές πρόσληψης δημοσίων υπαλλήλων, αλλά θα πρέπει να επεκταθεί και στις αντίστοιχες δραστηριότητες των δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών και πιθανώς στα σημαντικότερα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Η ενίσχυση της διαφάνειας, της δημόσιας ευθύνης και του ελέγχου σκοπιμότητας και αποτελεσματικότητας που θα προκύψει σαν αποτέλεσμα της λειτουργίας των κοινοβουλευτικών επιτροπών θα οδηγούσε σε σημαντικές οικονομίες δημοσίων πόρων και σε αυξημένη αποδοτικότητα της διάθεσής τους. Επίσης θα διευκόλυνε τον περιορισμό ή τη συγκράτηση της αυξητικής τάσης των δημοσίων δαπανών στις περιοχές εκείνες όπου ο περιορισμός τους θεωρείται, τούτη την περίοδο, αναγκαίος και πρακτικά δυνατός. Οι κυριότερες απ' αυτές τις περιπτώσεις είναι:

α) Ο εξορθολογισμός του συστήματος συντάξεων με περιορισμό της πρόωρης συνταξιοδότησης και περικοπές εκείνων των συντάξεων οι οποίες είναι υψηλότερες από την τελευταία αμοιβή σε πραγματικούς φυσικούς όρους.

β) Ο εξορθολογισμός του συστήματος αμοιβών με τον περιορισμό των επαγγελμάτων που χαρακτηρίζονται ως επικίνδυνα και ανθυγιεινά.

γ) Ο δραστικός περιορισμός της πολυτελούς επιδεικτικής κατανάλωσης της κυβέρνησης και της δημόσιας διοίκησης.

δ) Ο συστηματικός έλεγχος και ο περιορισμός των δυνατοτήτων παράνομης χρησιμοποίησης του δημοσίου χρήματος για την απόκτηση πλούτου από μέλη της κυβέρνησης, δημόσιους υπαλλήλους, ιδιώτες ή την αύξηση των οικονομικών πόρων του κυβερνώντος κόμματος, ένα φαινόμενο που τα τελευταία χρόνια προσέλαβε την έκταση ενός, χωρίς προηγούμενο, οικονομικοπολιτικού σκανδάλου.

Η θεσμοθέτηση της διαφάνειας και των ελέγχων από κοινοβουλευτικές επιτροπές θα έχει επίσης θετική επίδραση στην εξασφάλιση της απαραίτητης κοινωνικής συναίνεσης για την άμεση εφαρμογή μέτρων εξυγίανσης και εκσυγχρονισμού του φορολογικού συστήματος, όπως είναι για παράδειγμα:

α) Η κατάργηση ή τουλάχιστον η σημαντική μείωση του τεράστιου αριθμού φορολογικών απαλλαγών και προνομίων που ενυπάρχουν στο ελληνικό φορολογικό σύστημα.

β) Η ριζική επανεξέταση και επαναξιολόγηση της διάρθρωσης, της σκοπιμότητας και της αποτελεσματικότητας των φορολογικών κινήτρων.

γ) Η απλοποίηση του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων. Ανάμεσα στις βασικές αλλαγές είναι η μείωση του ανώτερου και των οριακών συντελεστών, ο περιορισμός των φορολογικών κλιμακίων, και η επέκταση του φόρου και σε άλλες κατηγορίες εισοδημάτων εκτός των μισθωτών και των ημερομισθίων.

δ) Αναδιοργάνωση και απλοποίηση της διαχείρισης του Φ.Π.Α. με στόχο την εξασφάλιση της έγκαιρης απόδοσης του Φ.Π.Α. στο κράτος και τον περιορισμό της ιδιοποίησής του.

ε) Τη θέσπιση ουσιαστικού φόρου περιουσίας, ο οποίος πρέπει να συνδεθεί με το φόρο εισοδήματος έτσι ώστε να λειτουργεί ελεγκτικά αναφορικά με την ειλικρίνεια των δηλώσεων εισοδήματος.

στ) Τη σοβαρή εφαρμογή όλων εκείνων των μέτρων που είχαν προταθεί στο παρελθόν για τον περιορισμό της φοροδιαφυγής, η οποία σημειωτέον είναι εξαιρετικά εκτεταμένη στη χώρα μας, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού αυτοαπασχολούμενων⁶.

Από τεχνικοοικονομική σκοπιά τα παραπάνω μέτρα μπορούν να εφαρμοσθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα και να οδηγήσουν πολύ σύντομα σε θετικά αποτελέσματα, τόσο σε αύξηση των εσόδων, όσο και σε μείωση των δαπανών. Η σοβαρότερη δυσκολία που ανακύπτει για την εφαρμογή τους είναι σχεδόν αποκλειστικά πολιτική με την έννοια ότι η κυβέρνηση, η οποία θα προχωρήσει στην υλοποίησή τους, θα πρέπει να είναι έτοιμη να δεχθεί το πολιτικό κόστος που θα προκύψει από την αντίδραση των κοινωνικών εκείνων ομάδων οι οποίες επωφελούνται από την υπάρχουσα κατάσταση αδιαφάνειας, κατασπατάλησης δημόσιου χρήματος και απώλειας εσόδων από φοροαποφυγή και φοροκλοπή.

3. Μακροπρόθεσμη Στρατηγική Εξόδου από τη Δημοσιονομική Κρίση.

Η εφαρμογή των μέτρων που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα είναι απαραίτητη για την εξυγίανση του δημοσιονομικού συστήματος της χώρας μας και μπορεί να οδηγήσει σε σημαντική μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων ως προς το ΑΕΠ. Όμως, οι πραγματικές δυσκολίες περιορισμού των δημοσίων δαπανών και αύξησης των φορολογικών εσόδων σε συνθήκες παρατεταμένης οικονομικής κρίσης, όπως και η συναφής πολιτική απροθυμία, δείχνουν ότι η ριζική αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης προϋποθέτει την ανάκαμψη της οικονομίας και την επίτευξη υψηλών ρυθμών ανάπτυξης.

Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη συντελεί στο ξεπέρασμα της δημοσιονομικής κρίσης επειδή οδηγεί αφενός σε αυτόματη πραγματική μείωση των αναγκών για δημόσιες δαπάνες, π.χ. στον περιορισμό συγκεκριμένων δαπανών που γίνονται για την ενίσχυση κοινωνικών ομάδων και οικονομικών τομέων που πλήττονται ιδιαίτερα από την κρίση, αφετέρου σε αυτόματη αύξηση των φορολογικών εσόδων. Επιπλέον μια πολιτική αύξησης του συνολικού φορολογικού βάρους εφαρμόζεται ευκολότερα σε περίοδο ταχύρρυθμης αύξησης των εισοδημάτων.

Από την οπτική της μακροχρόνιας πολιτικής είναι φανερό ότι το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από το ερώτημα «ποια είναι η κατάλληλη πολιτική αντιμετώπισης της δημοσιονομικής κρίσης»,

6. Για συζήτηση και ανάλυση των προβλεπόμενων πολλών επιπτώσεων από τα μέτρα αυτά, βλέπε: Γεωργακόπουλος και Λοιζίδης (1989) και Παυλόπουλος (1989).

στο ερώτημα «ποια στρατηγική δημοσιονομικής διαχείρισης θα μπορούσε να συντελέσει στην ταχεία έξοδο από την κρίση και στην επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης».

Γύρω από τα ερωτήματα αυτά υπάρχουν σοβαρές διαφορές. Τα τελευταία χρόνια έχει κερδίσει έδαφος στη χώρα μας η λεγόμενη νεοφιλελεύθερη πρόταση για μια στρατηγική εξόδου από την κρίση και επιτάχυνσης της αναπτυξιακής πορείας, η οποία έχει σαν κεντρικό άξονα τη δραστική συρρίκνωση των λειτουργιών του κράτους και κατ' επέκταση τις εκτεταμένες περικοπές των δημοσίων δαπανών.

Οι Νεοφιλελεύθεροι θεωρούν ως πρωταρχική αιτία της παρατεταμένης κρίσης της ελληνικής οικονομίας την υπερδιόγκωση του δημόσιου τομέα, στην οποία οδήγησαν εσφαλμένες επιλογές οικονομικής πολιτικής σε όλη την περίοδο της μεταπολίτευσης, ιδιαίτερα όμως από το 1981 και μετά. Κατ' αυτούς, ο δημόσιος τομέας από τη φύση της συγκρότησής του και τις συνθήκες λειτουργίας του είναι οικονομικά λιγότερο αποδοτικός σε σύγκριση με τον ιδιωτικό. Έτσι, από τις παραδοχές αυτές συνάγεται αβίαστα, ότι η στρατηγική εξόδου από την κρίση πρέπει να βασισθεί σε μια πολιτική οικονομικής αναδιάρθρωσης η οποία θα έχει σαν άμεσο στόχο το θεαματικό περιορισμό των οικονομικών λειτουργιών του κράτους και ιδιαίτερα των κοινωνικών λειτουργιών, όπως επίσης τη δραστική συρρίκνωση του μεριδίου των δημόσιων δαπανών στο ΑΕΠ. Σύμφωνα με το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα, ο περιορισμός των οικονομικών λειτουργιών του κράτους θα απελευθερώσει οικονομικούς πόρους τους οποίους θα μπορέσει να χρησιμοποιήσει περισσότερο αποδοτικά ο ιδιωτικός τομέας, έτσι θα επιτευχθεί επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης.

Μια πρόσφατη, ιδιαίτερα σαφής και συγκεκριμένη διατύπωση της νεοφιλελεύθερης πρότασης έχει γίνει από τον καθηγητή Παυλόπουλο, ο οποίος υποστηρίζει τα εξής:⁷

α) Οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας έως το 1973 και η μετέπειτα επιβράδυνση τους δείχνουν ότι το μέγεθος του δημόσιου τομέα, το οποίο συμβιβάζεται με υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, είναι της τάξης του 35% για τις τρέχουσες συν τις επενδυτικές δαπάνες του δημοσίου (με εξαίρεση των χρεωλυσιών). Το παραπάνω ποσοστό αντιπαραβάλλεται με το 55,8% στο οποίο, κατά τους σχετικούς υπολογισμούς του, είχε διαμορφωθεί το σχετικό μέγεθος κατά το 1987.

β) Η επανάληψη της διαδικασίας ταχύρρυθμης ανάπτυξης επομένως προϋποθέτει δραστική μείωση του μεριδίου των δημόσιων δαπανών στο εθνικό εισόδημα. Συγκεκριμένα, μείωση της τάξης του 37% σε σχέση με το σημερινό τους επίπεδο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, άλλωστε η ανάλυση της προηγούμενης ενότητας είναι χαρακτηριστική, ότι υπάρχουν σοβαροί λόγοι που συνηγορούν υπέρ μιας πολιτικής δραστικής συγκράτησης της αυξητικής τάσης των δημόσιων δαπανών, όπως επίσης και για τη λήψη μέτρων βελτίωσης της αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας του δημόσιου τομέα. Ωστόσο, νομίζουμε ότι η θέση του καθηγητή Παυλόπουλου για τόσο δραστική περικοπή των δημοσίων δαπανών δεν έχει ισχυρή θεωρητική και εμπειρική βάση.

Ο αδύνατος κρίκος της νεοφιλελεύθερης πρότασης εντοπίζεται στη διάγνωση των βαθύτερων αιτιών της κρίσης που μαστιάζει την ελληνική οικονομία. Η άποψη ότι οι ρίζες της κρίσης έχουν πρωταρχικά πολιτικό χαρακτήρα και ότι η κρίση προκλήθηκε από λανθασμένες επιλογές των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων, έχει πολύ περιορισμένη και δευτερεύουσας σημασίας αναλυτική και ερμη-

7. Παυλόπουλος (1989), σελ. 25-29.

νευτική δύναμη. Κατά την άποψή μας, όπως προκύπτει από την προσεκτική ανάλυση του ιστορικού της κρίσης της ελληνικής οικονομίας, η κρίση υπήρξε αποτέλεσμα μιας διαδικασίας σταδιακής επιδείνωσης που πηγαίνει πίσω στο 1974 και ακόμη παραπέρα. Τα γενεσιουργά αίτια της οικονομικής κρίσης πρέπει να εντοπισθούν στη συσσώρευση σημαντικών προβλημάτων και δυσλειτουργιών στο ίδιο το μοντέλο οικονομικής συγκρότησης και λειτουργίας, που αποτέλεσε το θεμέλιο της ταχύρυθμης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας έως το 1973. Τα προβλήματα αυτά έγιναν ιδιαίτερα έντονα το 1974 και μετά εξαιτίας της διεθνούς οικονομικής κρίσης, κι αυτό για μια σειρά από λόγους:

α) Η διεθνής οικονομική κρίση οδήγησε σε σημαντική επιβράδυνση της παραγωγικής δραστηριότητας σε αρκετούς από τους κλάδους-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας: ειδικά στη ναυτιλία, στον τουρισμό και στις εξαγωγικές βιομηχανίες.

β) Η οικονομική κρίση στην Ευρώπη είχε σαν αποτέλεσμα την επιβράδυνση των μεταναστευτικών εμβασμάτων, τα οποία μαζί με το ναυτιλιακό και το τουριστικό συνάλλαγμα αποτέλεσαν σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο τη βασική πηγή χρηματοδότησης του μόνιμου ελλειμματικού εμπορικού ισοζυγίου της χώρας.

γ) Η επιβράδυνση των εμβασμάτων των μεταναστών και των ναυτεργατών συνετέλεσε, μαζί με άλλους παράγοντες, στην κάμψη της οικοδομικής δραστηριότητας, δηλαδή στην εκδήλωση κρίσης και σ' έναν άλλο κλάδο-κλειδί του μεταπολεμικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης.

Στα παραπάνω προβλήματα, τα οποία προκλήθηκαν κύρια από τις δυσμενείς επιπτώσεις της διεθνούς οικονομικής κρίσης, πρέπει να προστεθούν και ορισμένες ιδιομορφίες του μεταπολεμικού προτύπου ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Συγκεκριμένα:

α) Η ανώμαλη εξέλιξη του εργατικού κόστους στην Ελλάδα. Εξαιτίας της συμπίεσης των συνδικαλιστικών ελευθεριών στην περίοδο της δικτατορίας, αλλά και σε όλη τη μετεμφυλιακή περίοδο, το εργατικό κόστος έως το 1974 συγκρατήθηκε με εξωοικονομικές παρεμβάσεις σε χαμηλά επίπεδα συγκριτικά με την εξέλιξη της παραγωγικότητας. Η αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών το 1974 αναπόφευκτα οδήγησε σε υψηλές μισθολογικές αυξήσεις, ακριβώς σε μια περίοδο κατά την οποία η οικονομία έμπαινε σε κρίση, πράγμα που είχε σαν αποτέλεσμα τη συμπίεση των κερδών και τη μείωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής βιομηχανίας⁸.

β) Η καθυστέρηση της ανάπτυξης του κράτους-πρόνοιας στην Ελλάδα και πάλι έως το 1974 και για τους ίδιους λόγους είχε επίσης σαν αποτέλεσμα σημαντική αύξηση των κοινωνικών δαπανών σε περίοδο οικονομικής κρίσης⁹.

γ) Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, ανεξάρτητα από τα τρέχοντα ή και μελλοντικά οικονομικά και πολιτικά οφέλη της, είχε σαν αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση του βαθμού προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας και δημιούργησε αβεβαιότητα σχετικά με τη μελλοντική θέση της ελληνικής οικονομίας στον ευρωπαϊκό και διεθνή καταμερισμό της εργασίας, πράγμα που είχε οπωσδήποτε αρνητικές επιπτώσεις στις επενδύσεις. Πρέπει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, ότι οι πραγματικές επενδύσεις στη βιομηχανία κυμαίνονταν όλη αυτή την περίοδο σε χαμηλότερα, απ' ό,τι το 1974, επίπεδα.

8. Για μιαν ανάλυση της πολιτικής συγκράτησης των αυξήσεων της αμοιβής εργασίας σε χαμηλότερα επίπεδα από την αύξηση της παραγωγικότητας που ακολούθησε στην Ελλάδα έως και το 1974, καθώς και τις συνέπειες στο κόστος εργασίας, βλέπε Καράγιωργας και Πάκος (1986).

9. Βλέπε ενότητα 1 της παρούσας εργασίας.

δ) Τέλος, οι παλινδρομήσεις της κυβερνητικής πολιτικής, ιδιαίτερα από το 1981 και μετά, δημιούργησαν ένα σοβαρότατο επιπλέον αντικίνητρο για τις ιδιωτικές επενδύσεις και συνετέλεσαν στην επιδείνωση της οικονομικής κρίσης.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις ισχυροποιούν τη θέση ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας και τα συνακόλουθα δημοσιονομικά αδιέξοδα δεν μπορεί να αποδοθούν αποκλειστικά ή έστω και πρωταρχικά στις αναμφισβήτητες αδυναμίες και στην επίσης αναμφισβήτητη υπερδιόγκωση, ιδιαίτερα της απασχόλησης, του δημόσιου τομέα. Η κρίση προκλήθηκε από την ολοκληρωτική κατάρρευση του μοντέλου ανάπτυξης, το οποίο είχε αποτελέσει τη βάση της ταχύρρυθμης ανάπτυξης έως το 1973¹⁰.

Βασίζόμενοι στην προηγούμενη επιχειρηματολογία πιστεύουμε ότι η υπέρβαση της κρίσης και η επανάληψη της διαδικασίας ταχύρρυθμης ανάπτυξης προϋποθέτει τη συγκρότηση ενός νέου μοντέλου ή μιας νέας στρατηγικής ανάπτυξης, η οποία θα είναι απαλλαγμένη από τους περιορισμούς, δυσκαμψίες και δυσλειτουργίες, που είχαν σαν συνέπεια την οπισθοδρόμηση της ελληνικής οικονομίας. Η νέα στρατηγική πρέπει να στηριχθεί, πάνω απ' όλα, στη δραστική αναδιάρθρωση του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας. Η αναδιάρθρωση πρέπει να στοχεύει τόσο στη δημιουργία νέων δυναμικών ηγετικών κλάδων, όσο και στον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό παλιών επιχειρήσεων ώστε να καταστούν ξανά ανταγωνιστικές.

Σε μια καπιταλιστική οικονομία, όπως η ελληνική, η κυβέρνηση δεν μπορεί να παίζει τον πρώτο ρόλο σ' αυτή την κατεύθυνση. Εκείνο που μπορεί να κάνει η οικονομική πολιτική είναι τούτο: Να δημιουργήσει ένα σταθερό πλαίσιο ρυθμίσεων, μέσα στο οποίο οι ιδιωτικές επιχειρήσεις (ελληνικές και ξένες) να μπορούν να κάνουν ορθολογικές εκτιμήσεις των μελλοντικών αποδόσεων συγκεκριμένων επενδύσεων. Μια άλλη διάσταση που μπορεί να αποδειχθεί καθοριστική, είναι η οριστικοποίηση της θέσης της ελληνικής οικονομίας στον ευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας. Και αυτό είναι κάτι στο οποίο η ελληνική κυβέρνηση, αλλά και οι αρχές της ευρωπαϊκής κοινότητας, μπορούν να επιτελέσουν θετικό έργο.

Περνάμε τώρα στην επισήμανση των συνεπειών που θα είχε η συγκρότηση του νέου αναπτυξιακού μοντέλου, το οποίο, κατά την άποψή μας, θα μπορούσε να οδηγήσει στην έξοδο από την κρίση, πάνω στο μέγεθος και το ρόλο του δημόσιου τομέα. Αναφορικά με το κρίσιμο αυτό ερώτημα έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

α) Η έκταση των περικοπών των δημοσίων δαπανών που προτείνονται από τον καθηγητή Παυλόπουλο δεν είναι ρεαλιστική και ούτε μπορεί να πραγματοποιηθεί οσοδήποτε προσπάθειες και αν αναλαμβάνονταν. Άλλωστε, οποιαδήποτε ουσιαστική αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας προϋποθέτει την εκτέλεση πολλών (σε αριθμό) και δαπανηρών δημοσίων έργων. Ανάμεσα σ' αυτά επισημαίνουμε: την επέκταση και βελτίωση του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, το νέο αεροδρόμιο της Αθήνας, τη γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου κ.λπ. Κατά συνέπεια οι δημόσιες επενδύσεις, που για λόγους άσκησης αντιπληθωριστικής πολιτικής είχαν κρατηθεί στάσιμες σε όλη σχεδόν τη μεταπολιτευτική περίοδο, θα πρέπει να αυξηθούν με υψηλούς ρυθμούς.

β) Αντίστοιχα, δεν πιστεύουμε ότι υπάρχουν περιθώρια για δραστικές περικοπές των κοινω-

10. Για μια κριτική ανάλυση του αναπτυξιακού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας και της κρίσης, βλέπε: Λαμπρινίδης (1989) και Βεργόπουλος (1986). Επίσης για τις επιδράσεις της κρίσης στο βιομηχανικό τομέα, βλέπε: Γιαννίτσας (1986).

νικών δαπανών (αν και υπάρχουν περιθώρια για εξορθολογισμό των παρεχομένων υπηρεσιών) στο σύνολό τους, δεδομένου ότι τόσο το επίπεδο όσο και η ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών στην Ελλάδα είναι χαμηλό σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Πιστεύουμε ότι η συγκρότηση ενός λειτουργικού εθνικού συστήματος υγείας και ενός ορθολογικού εθνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, που εξασφαλίζει αξιοπρεπείς συντάξεις πάνω από το επίπεδο επιβίωσης, για την πλειοψηφία του πληθυσμού, αποτελούν βασικές προϋποθέσεις τόσο για την αύξηση της παραγωγικότητας, όσο και για την εξασφάλιση του είδους της κοινωνικής συναίνεσης που απαιτείται για κάθε σοβαρή προσπάθεια ουσιαστικής ανασυγκρότησης της οικονομίας. Επιπλέον, είναι δύσκολο να περιμένει κανείς ριζική αναδιάρθρωση της παραγωγικής δραστηριότητας χωρίς αντίστοιχο εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος —κυρίως της ανώτατης εκπαίδευσης— ο οποίος βέβαια δεν μπορεί να γίνει χωρίς βελτίωση της σχετικής υποδομής, και κατά συνέπεια χωρίς αντίστοιχη αύξηση των σχετικών δημοσίων δαπανών.

γ) Θεωρούμε ότι ο περιορισμός της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα αποτελεί ορθό, επιθυμητό και επιβεβλημένο μεσομακροχρόνιο στόχο κυβερνητικής πολιτικής. Επισημίζουμε ωστόσο, ότι η επέκταση αυτής της απασχόλησης στο Δημόσιο κατά τη μεταπολεμική περίοδο, κυρίως τις δεκαετίες του '50 και '60, δεν είχε στόχο τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας του δημόσιου τομέα. Αποσκοπούσε στον περιορισμό της ανεργίας και στην αποτροπή κοινωνικής αναταραχής, καθόσον ένα μεγάλο ποσοστό αποφοίτων μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης δεν έβρισκε απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα. Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι την ίδια περίοδο ένα μεγάλο ποσοστό του εργατικού δυναμικού χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου, το οποίο επίσης δεν μπορούσε να απορροφηθεί από τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, πήρε το δρόμο της μετανάστευσης προς τις χώρες, κυρίως, της Δυτικής Ευρώπης¹¹. Κατά την άποψή μας, η αντιμετώπιση της ανεργίας με μετανάστευση του πλεονάζοντος δυναμικού δεν φαίνεται πιθανή στις παρούσες συνθήκες. Έτσι, νομίζουμε ότι κάθε προσπάθεια δραστικής και απότομης μείωσης της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, στην έκταση που προτείνεται από τον καθηγητή Παυλόπουλο, θα επιτείνει τα προβλήματα ανεργίας ειδικά του εξειδικευμένου και ανώτερης εκπαίδευσης δυναμικού. Οι συνέπειες μιας παρόμοιας εξέλιξης θα ήταν καταλυτικές. Η κοινωνική αναταραχή που θα προκληθεί θα κάνει αδύνατη τη δημιουργία του κατάλληλου κλίματος ευρύτερης κοινωνικής συναίνεσης που απαιτείται για τη θεμελιακή αναδιάρθρωση του παραγωγικού πλέγματος της οικονομίας. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα θεωρούμε ότι ο περιορισμός της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα πρέπει να γίνει σταδιακά και σε συνδυασμό με τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα.

4. Συμπεράσματα

Οι παραπάνω διαπιστώσεις μας οδηγούν στα εξής συμπεράσματα σχετικά με τη στρατηγική αντιμετώπισης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων σε μακροπρόθεσμη προοπτική:

α) Η αναδιάρθρωση που είναι απαραίτητη για την επιτάχυνση της αναπτυξιακής πορείας της οικονομίας προϋποθέτει τη διατήρηση σημαντικών οικονομικών λειτουργιών για το κράτος και απο-

11. Βλέπε: Τσοουκάλης (1986), για μίαν εξαιρετικά διεξοδική ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στην απασχόληση στο δημόσιο, τη μετανάστευση και τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στην Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή.

κλείει το είδος των δραστικών περικοπών των δημοσίων δαπανών που προτείνουν οι Νεοφιλελεύθεροι.

β) Μακροπρόθεσμα, τα δημοσιονομικά ελλείμματα μπορούν να μειωθούν σε σχέση με το ΑΕΠ ακόμα και αν το κράτος επεκτείνει τις δραστηριότητές του, αρκεί να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα του δημόσιου τομέα και να επιταχυνθεί ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης. Οι υψηλοί αναπτυξιακοί ρυθμοί οδηγούν αυτόματα σε ταχύτερη αύξηση των φορολογικών εσόδων του κράτους και παράλληλα επιτρέπουν, με σχετική ευκολία, τις μετατοπίσεις σε υψηλότερα επίπεδα της συνολικής φορολογικής επιβάρυνσης. Επιπλέον, τα δημοσιονομικά ελλείμματα θα υποστούν τη μειωτική επίδραση που θα προέλθει και από τον περιορισμό των αναγκών για διενέργεια δαπανών που αποκλειστικό στόχο έχουν την απόβλυνση των συνεπειών της κρίσης.

γ) Κατά συνέπεια, μακροπρόθεσμα προέχει η διαμόρφωση μιας αναπτυξιακής στρατηγικής, η οποία θα οδηγήσει στην αναδιάρθρωση τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου τομέα, έτσι ώστε να υπερκεραστούν οι παρούσες αδυναμίες και ανεπάρκειες και να οδηγηθούμε στην έξοδο από την κρίση με την ανάκαμψη της παραγωγικής δραστηριότητας.

δ) Η οικονομική αναδιάρθρωση που θα εξασφαλίσει την έξοδο της οικονομίας από την κρίση, αποκλείει βέβαια τη δραστική περικοπή του επιπέδου των δημοσίων δαπανών, αλλά όμως επιβάλλει το θεμελιακό εκσυγχρονισμό και ανασυγκρότηση τόσο των δημοσίων δαπανών όσο και του φορολογικού συστήματος, σύμφωνα με τις θέσεις που υποστηρίξαμε στις προηγούμενες ενότητες.

Συνοψίζοντας, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι σε τελευταία ανάλυση, η οριστική λύση του προβλήματος των ελλειμμάτων του δημοσίου στις καπιταλιστικές οικονομίες δεν μπορεί παρά να προέλθει πρωταρχικά από τη δυναμική αναθέρμανση του ιδιωτικού τομέα. Και σ' αυτή τη διαδικασία το κράτος μπορεί να βοηθήσει αποφασιστικά, αλλά δεν μπορεί να παίξει τον πρώτο ρόλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργόπουλος, Κ. (1986), «Οικονομική Κρίση και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό Νότο», στο ΜΑΝΕΣΗΣ κ.ά., *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα.
- Beck, M. (1985), «Public Expenditure, Relative Prices and Resource Allocation», στο *Public Finance* (No 1).
- Brown, C.V & Jackson, P.M. (1982), «*Public Sector Economics*», Martin Robertson, Oxford.
- Γεωργακόπουλος, Θ. & Λοϊζίδης, Ι.(1989), «Η Φορολογία Εισοδήματος Φυσικών Προσώπων», στο Γ.Α. Προβόπουλος (επ), «*Προτεραιότητες Δημοσιονομικής Πολιτικής*», IOBE, Αθήνα.
- Γιαννίτσης, Τ. (1986), «Η Εκβιομηχάνιση σε Κρίση», στο ΜΑΝΕΣΗΣ κ.ά., *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΕΜΚΕ-Πουλοπούλου, Η. (1985), «Η Δημογραφική Γήρανση στην Ελλάδα και οι Επιπτώσεις της», στο Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών, *Η Δημογραφική Κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Karayorgas, D (1973), «The Distribution of Tax Burden by Income Group in Greece », στο *Economic Journal* (June).
- Καράγιωργας, Δ. (1978), «Η Φορολογική Εκμετάλλευση στην Ελλάδα», στο περ. *Πολίτης*.

- Καράγιωργας, Δ. & Θ. Πάκος (1986), «Κοινωνικές και Οικονομικές Ανισότητες», στο ΜΑΝΕΣΗΣ κ.ά., *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα.
- Καράγιωργας, Δ. & Θ. Πάκος (1988), «Η Κατανομή του Φορολογικού Βάρους στην Ελλάδα» στον τιμητικό τόμο, «*Μνήμη Σάκη Καράγιωργα*», Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης ΠΑΣΠΕ, Αθήνα.
- Λαμπρινίδης, Μ. (1989), «Οικονομικές Κρίσεις και Σταθεροποιητική Πολιτική», στη σειρά *Θέματα* του Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα.
- Musgrave R.A. (1981), «Leviathan cometh –or Does He?», στο Ladd, H. and Tideman, T. (eds) *Tax and Expenditure Limitations*, The Urban Institute Press, Washington D.C.
- Πάκος Θ. (υπό έκδοση), «Πολιτική Δημοσίων Δαπανών στην Ελλάδα 1961-1985», στο Ψυχοπαίδης, Κ. κ.ά., «*Κρατικές Πολιτικές στην Ελλάδα: Εκσυγχρονισμός και Αναπροσαρμογή*», Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- Παυλόπουλος, Π. (1989), «Φορολογικό Βάρος, Μέγεθος Δημόσιου Τομέα και Παραοικονομία: Εμπειρική Ανάλυση», στο Προβόπουλος, Γ. (επ), *Προτεραιότητες Δημοσιονομικής Πολιτικής*, Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Αθήνα.
- Πολύζος, Ν. (1981), «*Δημογραφική Πρόκληση: Υπογεννητικότητα και Γήρανση στην Ελλάδα*», Εξάντας
- Τσουκαλάς, Κ. (1986), «*Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*», Θεμέλιο, Αθήνα.